

GİBTÜ İslami İlimler Fakültesi Dergisi SIRAT
GIBTU Journal of Faculty of Islamic Sciences SIRAT

ISSN 2757-8631 | e-ISSN 2717-8064

Mayıs / May 2021, 2/1: 88-116

Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'ye Göre Mukallidin İmanı

Yazar / Author

Selim GÜLVERDİ

Dr. Öğr. Üyesi, Gaziantep İslam Bilim ve Teknoloji Üniversitesi,
İslami İlimler Fakültesi,
Kelam ve İslam Mezhepler Tarihi Anabilim Dalı
Assis. Prof., Gaziantep Islamic Science and Technology University,
Faculty of Islamic Sciences,
Department of Kalam and History of Islamic Sects
Gaziantep, Turkey
sgulverdi67@gmail.com
orcid.org/0000-0003-2647-1006

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 29 Mart / March 2021

Kabul Tarihi / Accepted: 26 Nisan / April 2021

Yayın Tarihi / Published: 30 Mayıs / May 2021

Yayın Sezonu / Pub. Date Season: Mayıs / May

Cilt-Sayı / Volume-Issue: 2/1

Sayfa: 88-116

Atıf / Citation: Gülverdi, Selim. “Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'ye Göre Mukallidin İmanı [İmitator's Blief According to al-Mâturîdî]” *Sirat* 2/1 (Mayıs/May 2021), 88-116

İntihal Taraması / Plagiarism Detection: Bu makale intihal taramasından geçirildi. / This paper was checked for plagiarism.

Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'ye Göre Mukallidin İmanı

Öz

Taklid, İslam düşünce tarihinde yoğun tartışmaların olduğu bir konudur. İlk olarak, “Peygamberden başkası taklid edilebilir mi?” sorusuyla gündeme gelen taklid, ameli konularda geçerli kabul edilmişse de itikad alanında geçerli olup olmadığı meselesi kelâmcıların üzerinde görüş ayrılığına düştüğü konulardan biridir. Ehl-i Sünnet, mukallidin imanının geçerli olduğunu savunurken, Mu‘tezile kelâmcıları iman konusunda mukallid olan kimsenin taklidden kurtulmadıkça mü’min olamayacağını savunur.

Ehl-i Sünnet Mâtürîdî kelâm ekolünün kurucusu Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin (öl. 333/944) taklit konusunda Mu‘tezile kelâmcılarının savunduğu “Mukallidin imanı geçerli değildir.” şeklinde bir ifadesi olmamakla beraber Mâtürîdî kelâmcılar, onun Ehl-i Sünnet kelâmcılarının savunduğu “Mukallidin imanı geçerlidir.” ilkesine bağlı olduğunu belirtirler. Ancak günümüzde bazı kelâmcılar Mâtürîdî'nin bu kanaatte olmadığını ve bu sonucun Mâtürîdî'nin açıklamalarından çıkarılamayacağını ileri sürmektedirler.

Çalışmamızda sadece Mâtürîdî'nin mukallidin imanı hakkındaki görüşü üzerinde durarak bu konudaki kanaatini açıklığa kavuşturmaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: İman, Taklid, Mukallid, Mâtürîdî, Mu‘tezile.

Imitator's Blief According to al-Māturīdī

Abstract

Taqlid is one of the matter was discussed for Islamic thought history. It was accepted valid in matters of action but it is one of the matter was discussed valid or not valid in matters of faith by theologians. Because of the fact that theologians have accepted that reason is a source of information, they think that reasoning, in matter of faith, is a religious obligation for each person. They also, argue different opinions about the faith of imitation (taqlid). Mu'tazilah asserted that if muqallid do not refrain from imitation he cannot be Muslim. Ebū Mansūr Al-Māturīdī, (d. 333/944) did not argue that the faith of muqallid is invalid like Mutazilah theologians but the theologians of Māturīdī indicate that he accepted it as valid like Ahl al-Sunnah. Otherwise he criticized the imitation in his books and he did not use a clear expression about subject. But, nowadays theologians argued that he did not accept the faith of mukallid as valid. They claim that Māturīdī does not have this opinion and this result cannot be deduced from Māturīdī's statements.

We will study to explain with substantiate Māturīdī's opinion about faith of muqallid in our works. In this article, we will concentrate only on Maturidite and determine his opinion for this subject.

Keywords: Faith, Imitation, Muqallid, Māturīdī, Mutazilah.

Giriş

Taklid meselesi, İslam düşünce tarihinde olduğu gibi günümüzde de bir problem olarak devam etmektedir. Taklid, iman kavramıyla birlikte ele alındığında İslam bilginleri tarafından imanın önünde bir engel olarak görülmüş ve iman esaslarını içerik olarak bilmeyen, ancak tasdik ettiğini söyleyen kimsenin bu ifadesinin iman etmek için yeterli olup olmadığı konusunda önemli tartışmalar yaşanmıştır. Taklid konusu İslam düşünce tarihinde tartışıldığı gibi 18. yüzyıldan itibaren Avrupa’da bilimsel ve teknolojik alanda inkişaf eden gelişmelerden sonra tekrar gündeme gelmiştir. Batı’nın göz kamaştırıcı sanayi ve teknolojik üstünlüğüne karşı gerileyen Müslümanlar, bunun nedenlerinden bir tanesinin, İslam’ın toplum tarafından yüzeysel olarak algılanıp yaşanması sonucu özümsemediği, buna bağlı olarak mezhep taassubu ve taklidin yaygınlaştığı kanaatine varmışlardır.

Taklid, İslam düşünce tarihinde ilk olarak “Allah ve Resûl’ünden başkası taklid edilebilir mi? Araştırma yapmadan taklid ederek inandığını söyleyen kimsenin imanı, İslam itikadına göre geçerli midir?” gibi sorulara cevap aramakla tartışılmaya başlandı. Literatürde ‘mukallidin imanı’ şeklinde ifade edilen bu mesele kelâm ekolleri arasında hayli tartışmaların olduğu bir problem alanı olmuştur.

Mu‘tezile kelâmcıları, “Mukallidin imanı geçerli değildir.” derken Mâtürîdî, Kitabü’t-Tevhîd’de taklidi sert bir dille eleştirdiği halde konu hakkında Mu‘tezile mezhebi gibi net bir ifade kullanmamıştır. Onun bu tavrı, konu hakkındaki düşüncesinin ne olduğu hakkında tartışmaların oluşmasına yol açmıştır. Mâtürîdî ekolüne bağlı müteahhirûn kelâmcılar, Mâtürîdîliğin ortak görüşü olarak ‘mukallidin imanının geçerli olduğunu’, Mâtürîdî’nin de bu kanaatte olduğunu ileri sürerlerken, günümüzde bazı kelâmcılar bu sonucun Mâtürîdî’nin açıklamalarından çıkarılamayacağını ileri

sürmektedirler. Ayrıca onun, mukallidin imanını geçerli kabul ettiğini iddia etmek, sistemiyle çelişmesi anlamına gelmez mi? İmanın nazar ve istidlâle dayanması gerektiğini ileri süren birinin, nazar ve istidlâle dayanmayan mukallidin imanının geçerli olduğunu kabul etmesi nasıl izah edilebilir? Acaba onun düşüncesi kendisinden sonra gelen Mâtürîdî kelâmcılar tarafından esnetildi mi? Yoksa onun konu hakkındaki düşüncesi gerçekten böyle miydi? Çalışmamız onun konu hakkındaki net olmayan düşüncesinin tespit edilmesi ve bu konudaki sorulara cevap niteliğinde olacaktır. Ayrıca onun, kendisinden sonra gelen Mâtürîdî kelâmcılarla aynı düşünüp düşünmediği ve aynı zamanda günümüz kelâmcıları arasında tartışmalı olan bu mesele hakkında hangi iddianın daha isabetli olduğunu tespit etmeye yönelik olacaktır.

1. İman ve Taklid Kavramları

İslam düşünce tarihinde kelâm ekollerinin her biri, inanç konularındaki yorum farklılıklarından dolayı, kendine özgü bir iman tanımı yapmıştır. Bu nedenle öncelikle iman ve taklid kavramlarını tanımlamamız ve çalışmamız gereği Mâtürîdî'nin de bu konudaki görüşünü belirtmemiz yerinde olacaktır.

1.1. İman

“Âmene” fiil kökünden elde edilen îman kelimesi kalbin huzur bulması, kişinin kendini güven içinde hissetmesi¹ ve kalb ile tasdik etmek² gibi anlamlara gelir. İstilahî olarak da “Peygamberleri, din adına Allah'tan alıp tebliğ ettiği kesin olan hususlarda tasdik etmek ve onlara inanmak.” diye tanımlanır. Bu peygamberlerin tebliğ ettiği kesin olan hususlara inanan kimseye mümin, imanın gereklerini

¹ Ebu'l Kasım Hüseyin b. Muhammed Rağîb el-İsfahânî, *el-Müfredât* (Beyrut: Mektebetu Nezzar Mustafa el-Bânî, ts.), “emn”, 25.

² Muhammed Ali et-Tehânevî, *Keşşâfu İstilâhâti'l-Fünûn ve'l-Ulûm* (Beyrut: Mektebetu Lübnan, 1996), “iman”, 1/292.

ihlasla yerine getiren kişiye de Müslüman denir.³ Ehl-i Sünnet'in Mâtürîdî kelâm ekolünün kurucusu kabul edilen Mâtürîdî, imanın 'kalb ile tasdik etmek' olduğunu ve bu anlamın hem Kur'an ve hem de dilciler tarafından ifade edildiğini belirtir.⁴ Mâtürîdî, iman için asıl unsurun tasdik; sosyal hayatta kişiye İslamî hükümlerin uygulanabilmesi açısından gerekli unsurun da ikrar olduğunu belirtir.

1.2. Taklid

"Taklid", sözlükte ip eğirmek,⁵ suyun havuzda ve sütün memede kalması gibi anlamlara gelir. Taklid ile aynı kelimededen türetilen "kılâde" boyna takılan gerdanlık demektir.⁶ Terim olarak taklid, bir âlimin bir konudaki görüşünü delile dayanmaksızın tıpkı boyna takılan bir kolye gibi kabul etmek, benimsemek veya uygulamak demektir.⁷

Tanımdan da anlaşılacağı gibi taklid düşünmekten, nazar ve istidlâlden uzak bir şekilde oluşan bir kanaattir. Aklın akide için önemli bir etken olduğunu savunan kelâmcılar, taklidin bilgi edinme yöntemi olamayacağını ve bu yolla iman ettiğini söyleyen kimsenin imanının geçerli olduğunu, ancak nazar ve istidlâli terk ettiği için günahkâr olduğunu ileri sürerler.

Mâtürîdî'ye göre imanın, kalb ile tasdik olması, tasdik nazar ve istidlâl sonucu olduğu anlamına gelir. Yani nazar ve istidlâlin olmaması halinde gerçek anlamda bir tasdik ortaya çıkmaz. Nitekim o,

³ Mustafa Sinanoğlu, "İman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2005), 22/ 292.

⁴ Ebû Mânsûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmud el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd* thk. Fethullah Huleyf (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 380; Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd Tercümesi*, çev. Bekir Topaloğlu (İstanbul: TDV Yayınları İslami Araştırmalar Merkezi, 2013), 565.

⁵ İsfahânî, "kld", 532.

⁶ Ebû'l-Fadl Cemaluddin Muhammed b. Mükrim İbnü'l-Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Daru's-Sadr, 2010), "kld" 3/367.

⁷ Ebû'l-Hasan Kadî Abdülcebbar b. Ahmed, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2013), 1/100; Eyyüp Said Kaya, "Taklid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/461-465.

Kitabu't-Tevhid'de taklidi en sert şekilde eleştirir ve bir bilgi metodu olamayacağını savunur.⁸

Mâtürîdî'nin, mukallidin imanının geçerli olduğunu kabul ettiğini savunanların ileri sürdüğü gibi ona göre iman, kalb ile tasdiktir, öyleyse 'Mukallid kimse tasdik ettiği için imanı geçerlidir.' görüşünü de görmezlikten gelemeyiz, çünkü her ne şekilde olursa olsun mukallid kimse tasdik etmektedir. Mâtürîdî'nin, iman tasdiktir, ilkesinden yola çıkarak mukallidin imanının geçerliliğini kabul ettiğini söyleyenlerle onun taklidi, bir bilgi yöntemi olarak kabul etmediğini dolayısıyla mukallidin imanı geçerli değildir, diyenlerin görüşlerini analiz ederek konuyu detaylandıralım.

2. Taklid Etrafındaki İlk Tartışmalar

Kur'an, Hz. Peygamber'e itaat etmeyi emrettiği için o, hayattayken sahabe arasında taklid ile ilgili bir problem ortaya çıkmadı. Ancak vefatından sonra sahabe birbirinin görüşlerini eleştirebiliyor ve kendi içtihatlarıyla amel ediyorlardı. Hz. Ömer ile Abdullah b. Mes'ud arasında yüz meseleden fazla görüş ayrılığı olduğu rivâyet edilmektedir. Raşid halifeler, icihad yaparken eğer doğruysa Allah'tan, yanlış ise de bendendir, derlerdi.⁹ Sahabe döneminde de taklid bir problem olarak gündeme gelmediği gibi onlar, buna yol açacak davranışlardan kaçınılması uyarısında bulunmuşlardır. Nitekim Abdullah b. Mes'ud, "Ya öğrenen ol ya öğreten, sakın kalabalığa uyanlardan olma!" diyerek bilmeden, düşünmeden bir kimseye ya da gruba uymaktan sakındırmıştır.¹⁰ Taklidin henüz oluşmadığı bu süreç hicri 3. asırda fıkıh mezhepleri ortaya çıkıncaya kadar devam etti. Fıkıh mezheplerinin, oluşumunu

⁸ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 7-8.

⁹ Ebû'l-Muğîyre Abdulvehhab b. Ahmed b. Abdurrahman b. Said b. Hazm, *el-İhkam fi-Usuli'l-Ehkam*, thk. Şeyh Ahmet Şakir (Beyrut; Daru'l-Afaku'l-Cedîde, 1983), 6/69.

¹⁰ Muhtedî Ebû Şekûr Muhammed ibn 'Abdusseyyid ibn-i Şuayb es-Salimî el-Keşşî, *et-Temhid fi Usûli't Tevhid* (Delhi: Faruki Matbaası, 1982), 103-104.

tamamlamasıyla İslam bilginleri her Müslümanın bir fıkıh mezhebine tabi olmasının vacip olduğunu ileri sürdüler.¹¹ Hicri 4. yüzyıldan itibaren taklid, Müslümanlar arasında yerleşince artık telif eserler yerine şerh ve haşiyeler yazıldı.¹²

İslam'ın ameli yönünü konu edinen fıkıh alanında taklide cevaz verilince bu defa aynı konu itikat alanı için sorgulanmaya başlandı. Akıllı bilgi kaynağı olarak kabul eden kelâmcılar, buna bağlı olarak imanın nazar ve istidlâle dayanması gerektiğini savunurlarken; nasslar hakkında yorum yapmaktan kaçınan Selef âlimleri, itikatta aklın kullanılmasına karşı çıkarak bu alanda sadece habere dayanılması gerektiğini, Allah ve Resûl'ünden başka kimsenin taklid edilemeyeceği görüşünü ileri sürdüler. Ancak selef alimleri her ne kadar taklide olumlu bakmadılarsa da onu tamamen reddetmediler.¹³ Selef alimlerinin mukallidin imanı konusunda bu sonuca varmalarının nedeni olarak ehl-i hadis olmalarından dolayı, Kur'an ve Sünnet dışında bir kimsenin görüşünün taklid edilmesine karşı olmaları ve doğal olarak akıllı dinde aktif olarak kullanmak istememelerinden kaynaklandığı söylenebilir.

Mu'tezile kelâmcıları ise inanç alanında aklın önemli bir rolünün olduğunu, nazar ve istidlâl sonucu meşakkatle elde edilen bilgiyle oluşan imanın kişinin kalbinde "iç sükûnu" (güven) meydana getirmesi gerektiğini ileri sürerler.¹⁴ Bu şartlar oluşmadığı için mukallidin imanının geçerli olmadığı konusunda tamamına yakını görüş birliği içindedirler. Ebü'l-Huzeyl el-Allaf (öl. 235/849) da iman

¹¹ Kaya, "Taklid", 39/461-465.

¹² Abdulkadir Şener, "İslam Hukukunda İctihad ve Taklid Problemi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/1 (Ocak 1981), 375.

¹³ Ebü'l-Abbas Takiyüddin Ahmed b. Abdulhalim b. Mecdiddin Abdisselam ibnü'l-Teymiyye, *Mecmûu'l-Fetâva*, thk. Muhammed b. Kasım (Medine: Mektebetu Melik Fahd, 2009), 20/584.

¹⁴ Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed en-Nesefî, *Tebsiretü'l-Edille fî Usûli'd-Dîn*, thk. Hüseyin Atay - Şaban Ali Düzgün (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2004), 1/44.

konusunda mukallid olan kimsenin büyük günah işlediğini ve taklitten kurtulmadan ölürse ebedi olarak cehennemde kalacağını iddia eder.¹⁵ Kādî Abdülcebbâr (öl. 415/1025) Allah'ın taklid ile bilinemeyeceğini ve akıl yürütme olmadan imanın bilgiden yoksun olacağını ileri sürerek mukallidin imanının geçersiz olduğunu ifade eder.¹⁶ Mu'tezile kelâmcıları, mukallidi tekfir etmezler ancak mezhebin "el-menziletu beyne'l-menziyeteyn" ilkesi gereği ne mü'min, ne de kâfir olduğunu kabul ederler. Mukallid kimsenin nazar ve istidlâl yoluyla bir meşakkat aşaması geçirmeden ve ilk bilinmesi gereken vacib olan marifetullahı vakıf olmadan imanın gerçekleşmeyeceğini ileri sürerler. İslam'ın rasyonalistleri olarak bilinen Mu'tezile kelâmcılarının bu şekilde düşünceleri kendi paradigmalarına olan bağlılıklarının sonucudur.

Ehl-i Sünnet kelâmcılarından ve Eş'arî kelâm ekolünün kurucusu olan Ebü'l-Hasan el- Eş'arî , (öl. 324/935) Allah'ın varlığı ve birliğine, âlemin bir yaratıcısı olduğuna ve Hz. Peygamberin nübüvvetine dair akli deliller ile inanmaması halinde mukallidin günahkâr mü'min sayılacağını belirtir.¹⁷ Eş'arî, her insanın "kıyas bi's-şahid ala'l-ğâib" yöntemi ile âlem üzerinde düşünebilme yeteneğine sahip olduğunu ileri sürerek iman etmek için nazar ve istidlâlin şart olduğunu belirtir.¹⁸

Ehl-i Sünnet'in diğer kelâm ekolü Mâtürîdîliğin kurucusu Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin taklidi sert bir biçimde eleştirdiği halde mukallidin imanının geçerli olup olmadığı konusundaki görüşünün ne

¹⁵ Muhammed b. Abdülkerim b. Ahmed eş-Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihâl*, thk. Muhammed Seyyid Geylani (Beyrut: Daru'l-Mearif, 1992), 1/49.

¹⁶ Ebü'l-Hasan Kadî Abdülcebbâr b. Ahmed, *Tenzîhü'l-Kur'an ani'l-Metâin* (Beyrut: Darü'n-Nehdâ Hadisiyye, ts.), 327.

¹⁷ Ebu Mansur Abdulkahir b. Tahir b. Muhammed el-Bağdadî, *Usûlu'd-Dîn*, thk. Ahmed Şemsuddin (Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 2002), 181; Neseî, *Tebîretü'l-Edille fî Usûli'd-Dîn*, 1/43.

¹⁸ Muhammed b. Hasan İbnü'l-Fürek, *Makalâtü Şeyh Ebü'l-Hasan el-Eş'ari*, thk. Ahmed Abdurrahim es Sayeh (Kahire: Mektebu Sekafetu'd-Diniyye, 2005), 294.

olduğu tam olarak anlaşılammıştır. Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî (öl. 493/1100) ve müteahhirûn dönemi kelâmcıları olan Ebü'l-Muîn en-Nesefî (öl. 508/1115), Nûreddîn es-Sabûnî, (öl. 580/1184) gibi Mâtürîdî kelâmcılar mukallidin imanının geçerli olduğunu kabul ederken Nesefî, Mâtürîdî'nin de bu görüşte olduğunu ifade eder. Ancak günümüzde bazı kelâmcılar, Nesefî'nin bu iddiasını kanıtlamadığını iddia ederek, Mâtürîdî'ye göre mukallidin imanının geçerli olmadığını ileri sürerler.¹⁹ İtikad alanında akli bilgi kaynağı olarak kabul eden Mâtürîdî, imanın nazar ve istidlâle dayanması gerektiğini, peygamber gelmese de kişinin aklıyla Allah'ı bulması gerektiğini belirtir. Kur'an'da taklidin inanmayan kimselerin bir özelliği olarak zikredildiğini ifade eden Mâtürîdî, taklide karşı bir duruş sergiler. Problemi çözmek için onun iman konusundaki argümanlarını ele almamız yerinde olacaktır.

3. Mâtürîdî'ye Göre İman, Kalb ile Tasdiktir

Mâtürîdî'nin tasdik hakkındaki düşüncesinin bilinmesi çalışmamız açısından önemlidir, çünkü tasdik ettiğini ifade eden mukallidin bu ifadesinin, itikad açısından yerinin ve durumunun ne olduğunun bilinmesini sağlar. İmanın tanımında da görüldüğü gibi imanın tasdik olduğunu kabul eden Mâtürîdî, Kur'an'dan deliller sunarak bunu izah eder. "Kalpleriyle inanmadıkları halde dilleriyle iman ettik diyenler"²⁰ "Bedevi Araplar iman ettik, dediler. Onlara siz iman etmediniz ancak 'Teslim olduk.' deyiniz. İman henüz kalplerinize girmedi."²¹ O, kalbiyle inanmadığı halde inandığını söyleyen veya muhakeme etmeden sadece şartlar gereği inandığını

¹⁹ bk. Kemal Işık, *Mâtürîdî'nin Kelam Sisteminde İman, Allah ve Peygamberlik Anlayışı* (Ankara: Fütüvvet Yay, 1980), 61; Sönmez Kutlu, *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik* (Ankara: Otto Yayınları, 2011), 55, Mustafa Bozkurt, "Mâtürîdî'de Hakikat, Taklid ve Tahkik Açısından İman" *Uluğ Bir Çınar: İmam Mâtürîdî: Uluslararası Sempozyumu Tebliğler Kitabı*, ed. Ahmet Kartal (İstanbul: Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2014), 405.

²⁰ *Kur'an Yolu* (Erişim 25 Mart 2021), el-Maide, 5/41.

²¹ *Kur'an Yolu* (Erişim 25 Mart 2021), el-Hucurât, 49/11.

söyleyen kimsenin kalbinde tasdik gerçekleşmediği için iman etmiş olamayacağını belirtir. İkrarın, imanın rüknü olmadığını “Fıravun ailesinden imanını gizleyen bir adam”²² âyeti ile açıklayan Mâtürîdî, kalbiyle tasdik eden kimsenin ikrar edememesi halinde dahi Allah Teâlâ katında mü'min olarak nitelendirildiğini ileri sürerek imanın tasdik olduğunu savunur. Ayrıca imanın kalbin ameli olduğunu “İmanlarınızı en iyi bilen Allah'dır.”²³ âyetiyle temellendirerek imanın mahiyetini en iyi bilen ancak Allah Teâlâ olduğunu ve eğer iman sadece dil ile ikrar olsaydı onu herkesin bileceğini ifade eder.²⁴ Mâtürîdî, dilsiz bir kimsenin hak dini kalbiyle tasdik ettiği halde diliyle ikrar edemediği için hiç kimsenin onun imanını inkâr edemeyeceğini belirtir.²⁵

Mâtürîdî'nin ifadelerinden anlaşıldığı üzere iman, âlem üzerinde yürütülen nazar ve istidlâl sonucu gerçekleşen ruhsal ve zihinsel değişim ve dönüşümün ifadesidir. Bu değişim için de salt olarak tasdik yeterli olmamakla beraber tasdik bilgisi ve araştırmaya dayalı olması gerekir. Aksi halde tasdik ile istenen sonuç elde edilemez. Yani dinin mesajı anlaşılabilir ve hakikatte teklif gerçekleştirilemez. Tasdik sadece onaylamak olmadığını adeta bir üst kimlik durumunda olduğunu ve onun bilgisi, nazar ve istidlâl gibi alt paydalarının olduğunu belirtir. Tasdik, istidlâlî bilgi ve iradeyle önemli bir ilişkisi vardır. Tasdik, istidlâlî bilgiye dayalı muhakeme sonucunda kişinin özgür iradesiyle yaptığı bir seçimdir. Onun tasdik hakkındaki ifadeleri, bilgi ve iman arasında önemli ilişkinin olduğunu kabul ettiğini gösterir. Bu nedenle Mâtürîdî'nin iman ve bilgi hakkındaki görüşlerini ele almamız yerinde olacaktır.

²² *Kur'an Yolu* (Erişim 25 Mart 2021), Yûnus, 10/83.

²³ *Kur'an Yolu* (Erişim 25 Mart 2021), en-Nisâ, 4/25.

²⁴ Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, thk. Bekir Topaloğlu - İbrahim Halil Kaçar (İstanbul: Mizan Yayınları, 2008), 3/23-24.

²⁵ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd Tercümesi*, 574.

4. Mâtürîdî'ye Göre İman ve Bilgi İlişkisi

Mâtürîdî'ye göre iman-bilgi ilişkisini ele almamızın nedeni, bilgiye dayalı bir farkındalık oluşmadan dini tasdik ettiğini söyleyen mukallidin imanının, onun düşünce sistemindeki konumunu tespit etmektir.

Lügatte a-l-m fiil kökünden türetilen ilm, bir şeyin hakikatini bilmek,²⁶ bir kavram veya önermeyi idrak etmek anlamına gelir.²⁷ Literatürdeyse 'el-ilm' terimiyle ifade edilen bilgi, bilen ile bilinen arasındaki ilişki veya bilme eyleminin belli bir ifade şekline bürünmüş sonucu olarak anlaşılır.²⁸ Mâtürîdî'nin bilgiyi nasıl tanımladığı konusunda Ebü'l-Muîn en-Nesefî (öl. 508/1115), şunları söyler: "Bilgi, bulunduğu kimsede akıl ve duyuların alanına giren objenin (mezkurun) açık ve seçik hale gelmesini sağlayan bir sıfattır."²⁹ Tanımdan da anlaşılacağı üzere o, bilgiyi bir şeyin açık ve seçik olarak bilinmesi şeklinde tanımlarken tasdik kavramını da bir önermeyi şüpheden uzak bir şekilde kesin olarak onaylamak şeklinde anlar. Bu durum Mâtürîdî'nin itikadi konuların da bilgiye konu olabileceğini kabul ettiğini gösterir. Bilgiyi iman olarak nitelemediği halde onu bilgiden de soyutlamaz. Mâtürîdî'nin bu tavrını diğer bazı kelamcılarda da görmek mümkündür. Örneğin Muhammed b. Şebîb de iman-bilgi ilişkisine önem vermiştir.³⁰ Mâtürîdî'ye göre bilgi ile iman arasında sağlam bir bağ vardır. İman tasdiktir, demek imanın bilgiyle ilişkili olduğunu söylemektir, çünkü tasdik kelimesi epistemolojik bir kavramdır. Yani bir şeyin doğru ve gerçek olduğunu kesin olarak belirtmeyi ifade eder. Tasdik bilgiden sonra olur,

²⁶ İsfehânî, *Müfredat*, "alm", 343.

²⁷ İbnü'l-Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, "alm", 12/417.

²⁸ Necip Taylan, "Bilgi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 6/159.

²⁹ Nesefî, *Tebisiretü'l-Edille fî Usûli'd-Dîn*, 1/19.

³⁰ Yasin Ulutaş, "Mâtürîdî'nin Kitâbü't-Tevhîd Adlı Eseri Bağlamında Muhammed İbn Şebîb el-Basrî'nin Kelâmî Görüşleri", *Bülent Ecevit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2020), 227-228.

bilinmeyen bir şey zaten tasdik edilmez. Mâtürîdî, imanın hakikatının bilgidен dolayı tasdik olduğunu ancak bilginin de iman olmadığını belirtir. Bilginin tasdik oluşmasında önemli bir rolü olduğu gibi cehaletin de inkâr ve yalanlamada önemli bir rolü vardır.³¹

Mâtürîdî, bilgiyi imanın bir rüknü olarak görmez çünkü insanı zorunlu olarak imana sevk etmediğini belirtir.³² İman bilgiyi aşan bir kabul ve teslimiyettir. Bilgi ise duyuların tecrübesine dayanarak aklın bir yargıya varmasıdır.³³ Mâtürîdî, Mu'tezile gibi imanı bilgi olarak niteleyip onu iman için zorunlu olarak da görmez ancak bilginin iman için önemli bir rolü olduğunu da ifade eder. Bilginin tasdik oluşmasına zemin hazırladığını ve imana giden yolu açtığını belirtir. Ehl-i Sünnet kelâm ekolü içerisinde bilgi konusunu ilk defa ele alan kelâmcı olan Mâtürîdî, bilgi kaynaklarını havâss-ı selîme, haber-i sadık ve akl-ı selim şeklinde sınırlandırarak iman başta olmak üzere itikadi konularda bilginin gerekliliğine, doğruluğuna ve gerçekliğine dikkat çekmiştir. Tasdik ve bilgi arasında var olan bu önemli ilişkiyi göz önünde tuttuğumuzda onun taklidi onaylamadığını söylememiz doğru bir tespit olacaktır. Sonuç olarak, Mâtürîdî'ye göre mukallidin tasdik ettim demesinin gerçekte bir tasdik olmadığını söyleyebiliriz; çünkü bu tasdik nazar ve istidlal sonucu gerçekleşen bilgiye dayalı bir tasdik değildir. Tasdik ve bilgi gibi marifetullah kavramının da taklidin anlaşılmasında önemli bir yeri vardır.

5. Mâtürîdî'ye Göre Marifetullah

Mâtürîdî'nin, marifetullah konusundaki düşüncesini ele almamız onun mukallidin imanı hakkındaki kanaatini tespit etmemiz açısından belirleyici olacaktır. Sözlükte bilmek, tanımak, ikrar etmek ve bilgi

³¹ Hanifi Özcan, *Mâtürîdî'de Bilgi Problemi* (İstanbul: İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012), 142.

³² Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd Tercümesi*, 380.

³³ Ahmet Ceylan, "İman ve Bilgi", *Kelamda Bilgi Problemi Sempozyumu Bildirileri*, ed. Orhan Koloğlu (Bursa: Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2003), 210.

anlamına gelen marifet, terim olarak Allah'ı sıfatlarıyla, fiilleri ve isimleriyle bilmek şeklinde ifade edilir.³⁴

Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*'da “fitrat” kavramını, İslam olarak kabul eder. O'na göre fitratullah, Allah'ın insanları üzerinde yarattığı ve her çocuğa bahşettiği şuur halidir ki çocuk, onunla Allah'ın rububiyetini ve vahdaniyetini bilir. Bu durum aynen yeni doğan bir bebeğin emme refleksine sahip olup annesini emmesi gibidir. Hz. Peygamber de bu durumu fitrat hadisiyle açıklamıştır. Anne-babanın daha sonra çocuğu kendilerine benzeterek asıl fitratından uzaklaştırmalarını İslam'dan uzaklaştırmak olarak kabul eden Mâtürîdî, fitratın İslam olduğu görüşünü benimser ve Allah Teâlâ'nın dağlarda tesbih ve hamd etme şuurunu yaratmasını da bu kapsamda ele alır.³⁵ Ancak insanda doğuştan var olan marifetullahın, duyular veya nakil yoluyla değil, istidlâlî bilgiyle ortaya çıkacağını belirtir.³⁶ Ayrıca o marifetullahın istidlâlî bilgiyle bilinebileceğini söylemekle beraber bu bilginin insan irâdesiyle de ilişkili olduğunu ancak istidlâlî bilginin tasdik edilmesiyle tahkîkî imanın söz konusu olabileceğini savunur.³⁷

İnsanın, tabiatı gözlemleyerek elde ettiği doğru önermeler üzerinde önyargısız bir şekilde gerçekleştirdiği akıl yürütmelerin onu zorunlu olarak Allah'ın varlığına dair bilgiye götüreceğini ifade eden Mâtürîdî, insanın akıllı bir varlık olması hasebiyle Allah'ın varlığını bilmesinin zorunlu olduğunu³⁸ ve Allah'ın varlığını bilme konusunda vahyin rolünün ise ancak teyit olduğunu belirtir.³⁹ Ebû Hanîfe'nin (öl. 150/767), “Akıl, şeriattan önce gelir ve Allah'ı bilmek, insana akıl

³⁴ Süleyman Uludağ, “Marifetullah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 28/54-56.

³⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 1/174; 3/ 173; Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 208-209, 280.

³⁶ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 199

³⁷ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 209.

³⁸ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 283-284; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 4/71-49.

³⁹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 47- 49.

yüzünden vaciptir.”⁴⁰ şeklindeki ifadesi de Mâtürîdî'nin marifetullah hakkındaki kanaatini pekiştirmektedir.⁴¹ O, insanın fitratı gereği iyi şeyleri yapmaya meyilli olduğunu ancak dış müdahalelerle iyi davranışlardan uzaklaşabildiğini ve zaman içerisinde fitratıyla çelişen bir duruma gelebildiğini söyler.⁴² Ona göre iman için öz konumunda olan marifetullaha istidlâl yoluyla ulaşılır ve istidlâl sonucu elde edilen bu bilgi imana dönüşür. Oysa taklitte böyle bir durum söz konusu değildir.

Mâtürîdî, kâfirlerin düşünme ve tefekkürü terk etmelerinden dolayı Allah Teâlâ'nın onların kalplerini mühürlediğini belirtir. Yine onların kendi iç dünyalarına ve âleme bakarak her şeyin geçici olduğunu, zamanla varlığının son bulacağını ve âlemdeki her şeyin devamlı olarak değişime uğradığını tefekkür ederek onları yaratan kadim bir varlığın mevcudiyetini kavrayamamalarından dolayı gözlerinde perdeler yarattığını belirtir.⁴³ Kur'an'ın, taklide zemin hazırlayan düşünememek, nazar ve istidlâli terk etmek gibi nedenleri⁴⁴ iman etmenin önündeki engel olarak gösterdiğini ve inanacak kişinin öncelikli olarak düşünmeye, nazar ve istidlâle aktif bir şekilde başvurması gerektiğini savunur. Mâtürîdî'nin, insanda Allah inancının doğuştan var olduğunu kabul etmesi, bizi onun, imanın fitrî olarak var olacağını dolayısıyla mukallidin imanının da doğal olarak oluşacağını iddia ettiği sonucuna götürebilir, şeklinde bir istifham oluşabilir. Böyle bir iddiaya cevap vermek için onun marifetullah hakkındaki düşüncesine baktığımızda o, Allah inancının doğuştan var olduğunu söylemekle beraber kişinin nazar ve istidlâlde bulunmaması halinde Allah'ı bilme şuurunun gerçekleşmeyeceğini yani imanın, meşakkat ve uğraşı sonucu oluşması gerektiği kanaatinde olduğunu görürüz.

⁴⁰ Keşşi, *et-Temhid fi Usuli't-Tevhid*, 16.

⁴¹ Mâtürîdî, *Kitâbü't- Tevhid*, 16-18.

⁴² Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhid*, 355.

⁴³ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 1/34-35.

⁴⁴ *Kur'an Yolu* (Erişim 25 Mart 2021), el-Gaşiye, 88/17-20.

İstidlal sonucunda elde edilen bilginin tasdik edilmesiyle imanın oluşabileceğini, istidlâl olmaksızın iman ettiğini ikrar eden mukallidin imanının fayda sağlayacağını iddia etmenin Mâtürîdî paradigmasıyla çelişeceğini söylemenin abartı olmayacağı kanaatindeyiz.

6. Mâtürîdî'ye Göre Taklid

Taklid, Kur'an'da müşrikler düşünmeden, atalarını taklid ederek, İslam'ı reddetmelerinden dolayı yerilmiştir. Kelâm ekolleri de mukallidin, nazar ve istidlâli terk ettiği için günahkâr olduğu konusunda görüş birliği içinde olmalarına rağmen imanının geçerli olup olmadığı konusunda görüş ayrılığı içerisindedirler. Yani taklid konusunda esas mesele mukallidin imanının geçerli olup olmadığı problemidir.

Aklı bilgi kaynağı olarak kabul eden Mâtürîdî, kelâm problemlerini ele alırken akıl ve nakil dengesini korumaya önem verir. İtikad alanında bilginin kesin ve doğru olması gerektiğini ifade eden Mâtürîdî, Ehl-i Sünnet kelâm ekolünde ilk defa eserlerinde bilgi konusunu işleyen kelâmcı olarak kabul edilir.⁴⁵ O, insanın, âlemde görünen varlıklardan hareketle başta Allah'ın varlığı olmak üzere duyularla algılanamayan ancak varlığı makul kabul edilebilen gayb âlemini anlaması gerektiğini ileri sürer. Bu durumu “istidlâl bi’ş-şahid ala’l-gaib” şeklinde formüle eden Mâtürîdî, bunun iman konusunda aklın önemli bir rolünün olduğuna işaret ettiğini ve istidlâl yapabilecek güç ve yeteneğe sahip olan insanın fitratında var olan Allah inancını bu yolla açığa çıkaracağını belirtir. O, iman tasavvurunu, iman ve akıl ilişkisi bağlamında akıl ve nakil yoluyla elde edilen sağlam ve doğru bilgi üzerine bina ettiği için taklidi, *Kitabu't-Tevhîd*'de sert bir dille eleştirerek reddeder. Mâtürîdî, taklidi *Kitabu't-Tevhîd*'de “Dinin Delil ile Bilinmesinin Gerekliliği” başlığı altında ele alarak taklid hakkında şöyle der: İnsanlar, din konusunda farklı mezheplere ayrılarak herkes kendi görüşünün doğru,

⁴⁵ Taylan, “Bilgi”, 6/157-161.

mezhebinin de hak olduğu ve diğer mezheplerin de batıl olduğu noktasında ittifak ederler. Ayrıca onlar ittiba edilmesi gereken seleflerinin olduğunu söylerler. Bu durum mukallid olan kimsenin mazur karşılanamayacağını gösterir. Çünkü başka bir kimse bu görüşün aksini savunabilmektedir. Akla dayanan bir burhan ile iddiasının doğruluğunu ispatlayan kimse, zikredilen mukallid kimselere benzemez. Kimin dini konularda uyduğu zat bu özellikteyse doğru yoldadır. Bu zat ise peygamberdir ve herkesin ona uyması gerekir.⁴⁶

Mâtürîdî'nin ifadelerinden anlaşılacağı gibi o, imanın en önemli konusu marifetullah hakkında akıl yürütmeyi ve akli delillere dayanmayı zorunlu gördüğü için dinde taklidi geçerli bir yöntem olarak kabul etmez. Taklidin geçerli bir yöntem olarak kabul edilmesi halinde kişinin, hak ve batıl dinleri birbirinden ayırt edemeyeceğini, bu nedenle ancak peygamber olan zatın taklid edilebileceğini belirtir. Mâtürîdî'nin mukallidin imanının geçerli olup olmadığı konusunda net bir ifadesi olmamakla beraber itikadi konular da dahil, peygamberin taklit edilebileceğini çünkü masum olan peygambere uymanın, taklid değil "burhana uymak" anlamına geldiğini belirtir. Peygamber dışında kimse, masum olmadığı için, hata yapabilir ve itikad, hata olma ihtimali olan bir delil üzerine bina edilemez. Mâtürîdî'nin itikad alanında peygamberden başkasının taklid edilmemesi gerektiğini söylemesi, bu alan için doğru ve kesin bilgiyi zorunlu olarak kabul eden kelâm sisteminin bir sonucudur. Ancak fûrûatta taklide onay verir. O, "Ey iman edenler Allah'a itaat edin. Peygambere itaat edin ve sizden olan ulu'l-emre de."⁴⁷ âyetini açıklarken ulu'l-emrin ilim ehli olan kimseler olduğunu ve fûrûatta onların taklid edilebileceğini belirtir.⁴⁸ İtikad alanında taklid için bu şekilde iyimser olduğunu söylemek zordur. İmanın âlem üzerinde

⁴⁶ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 4-5.

⁴⁷ *Kur'an Yolu* (Erişim 25 Mart 2021), en-Nisâ, 3/59.

⁴⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 3/291.

nazar ve tefekkür ile oluşması gerektiğini savunarak rasyonel bir temele oturtan ve bunu ‘istidlâl bi’ş-şâhid ale’l-gaib’ şeklinde formüle eden Mâtürîdî’ye göre nazar ve istidlali terk eden mukallid âsi ve günahkârdır.⁴⁹

Mâtürîdî, Kur’an’ın, atalarını düşünmeden taklid eden müşrikleri eleştirdiğini ve istidlâlî terk eden kimseyi ise sefih olarak isimlendirdiğini,⁵⁰ sahip olduğu duyularını atıl durumda bırakarak sadece yaşamayı gaye edinenlerin hayvanlardan daha düşük bir seviyede olduğunu ifade ettiğini belirtir.⁵¹ “Onların kalpleri vardır, ancak düşünmezler.”⁵² âyetini açıklarken inanmayan kimsenin tabiattaki varlıklara sadece yüzeysel olarak baktığını onların hakikatini düşünmediğini ve bunun sonucu olarak bir yaratıcının var olduğu sonucuna ulaşamadıklarını belirtir. Oysa âlemde her şeyin Allah’ı tesbih ettiğini fakat inanmayan kimsenin istidlâlî terk etmesinden dolayı Allah’ın insana yüklediği görevi ifa etmediğini belirtir.⁵³ Mâtürîdî’ye göre Kur’an, taklidi, inanmayan kimsenin bir vasfı olarak görür ve bunun mü’minin vasfı olamayacağını belirtir. Taklid yoluyla tasdik hakikatte gerçekleşmeyeceğini çünkü Kur’an’ın iman ile akıl arasında bir bağ kurduğunu ve tasdik ancak bu şekilde gerçekleşebileceğini belirtir.

7. Mâtürîdî’ye Göre Mukallidin İmanı

Günümüz kelâmcıları arasında tartışılmakta olan Mâtürîdî’ye göre mukallidin imanının neliği meselesini açıklığa kavuşturmak için her iki tarafın argümanlarını ele alarak konuyu detaylandırılm.

⁴⁹ Abdullah Demir, *Matürîdî Kelam Ekolünde Mukallidin İmanı* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 82.

⁵⁰ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’an*, 1/309.

⁵¹ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’an*, 4/120.

⁵² *Kur’an Yolu* (Erişim 25 Mart 2021), el-En’am, 6/158.

⁵³ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’an*, 4/121.

7.1. Mâtürîdî'nin Mukallidin İmanını Geçerli Kabul Ettiğini Savunanlar

Mâtürîdî'nin görüşlerini sistemleştiren ve bu ekolde ondan sonra en çok adından bahsettiren kişi olan Ebü'l-Muîn en-Nesefî, taklidin batıl olduğunu söylemekle beraber⁵⁴ Mâtürîdî'nin “Hâlâ (İnanmak için) kendilerine gökten meleklerin inmesini yahut bizzat Rabbinin ya da Rabbinden bazı işaretlerin gelmesini mi bekliyorlar? Rabbinin ayetlerinin geldiği gün daha önce inanmamış yahut inancı sayesinde bir iyilik yapmamış kimseye, iman etmesi fayda vermez. De ki: ‘Gözetleyip bekleyin! Şüphesiz biz de bekliyoruz.’”⁵⁵ âyetini yorumlarken mukallidin imanıyla ölüm anında iman ettiğini söyleyen kimsenin imanının aynı olduğunu savunduğuna dair bazı işaretlerin olduğunu belirtir. Nesefî'nin, Mâtürîdî'nin mukallidin imanını ile ye's ve be's halinde inandığını söyleyen kimsenin imanını arasında bir benzerlik bulunduğunu iddia ettiğini belirtmesinin kayda değer bir açıklama olduğu kanaatindeyiz.

Nesefî, Ebü'l-Hasan Alî b. Saîd Rüstüfağnî'nin (öl. 345/956) de bu konuda Mâtürîdî'yle aynı düşündüğünü belirtir. Nesefî, bu açıklamalardan sonra Mâtürîdî'nin konu hakkındaki konseptine katılmadığını çünkü mukallidin imanını ile ölüm anında iman ettiğini söyleyen kimsenin imanını arasında bir benzerlik olmadığını belirtir. Ölüm anında iman ettiğini söyleyen kimsenin azabı savmak için, mukallidin ise Allah'ın rızasını kazanmak için iman ettiğini ve ölüm anında iman eden kimsenin artık kendi nefsi üzerinde herhangi bir tasarrufu kalmadığı halde iman ettiğini; ancak mukallid için böyle bir durumun söz konusu olmadığını belirtir. Mukallid, iman etmek için meşakkate katlanmadığından dolayı iman etmenin sevabına ulaşamayacağını söylemenin de tutarlı olmadığını, çünkü kişinin sevaba ulaşmasının Allah'ın lütfuyla gerçekleştiğini yani iman eden kimse, meşakkate katlansın veya katlanmasın imanının sevabına

⁵⁴ Nesefî, *Tebşirtü'l-Edille*, 1/35.

⁵⁵ *Kur'an Yolu* (Erişim 25 Mart 2021), el-En'am, 6/158.

erişeceğini ifade eder. Ayrıca Nesefî, imanın tasdik olduğunu ileri sürerek mukallidin iman ettiğine hükmedilmesi gerektiğini ileri sürer.⁵⁶ O, her ne kadar taklidin batıl ve mukallidin günahkâr olduğunu söylese de onun durumunu büyük günah kategorisinde ele almaz. Bu da Nesefî'nin mukallidin imanını geçerli kabul ettiğini sadece kâmil iman olarak görmediğine işaret eder. Bu konuda Ebu'l-Yüsr Pezdevî,⁵⁷ (öl. 493/1100), Nûreddîn es-Sabûnî⁵⁸ (öl. 580/1184) gibi Mâtürîdî kelamcılar Nesefî'yle aynı görüşü paylaşarak Mâtürîdîliğin ortak kanaatini oluştururlar.

Günümüz kelamcıları da Mâtürîdî'nin iman tasdik olarak tanımladığını ve mukallidin de tasdik ettiği için imanının, geçerli olduğunu ve ye's halindeki kimsenin imanıyla mukallidin imanının aynı konumda olmadığını ileri sürerler. Mâtürîdîyyenin ortak görüşünün bu yönde olmasının bu iddiayı doğrulayan önemli bir referans olduğunu ve onun mukallidin imanını geçersiz kabul ederek avamı tekfir etmek gibi bir sonuca ulaşmasının söz konusu olamayacağını savunurlar.⁵⁹ Bu konuda günümüz kelamcıları arasında yaşanan tartışmalar⁶⁰ problemin hâlâ canlılığını koruduğunu ve çözüme yönelik bir konsensüsün sağlanamadığını göstermektedir.

⁵⁶ Nesefî, *Tebstü'l-Edille*, 1/43.

⁵⁷ Ebu'l-Yüsr Pezdevî, *Usûlu'd-Dîn*, thk. Hans Peter Linss (Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Turas, 2005), 155.

⁵⁸ Ebû Muhammed Nûreddîn Ahmed b. Mahmud b. Ebubekr es-Sâbûnî, *el-Bidâye fî Usûli'd-Dîn*, çev. Bekir Topaloğlu (İstanbul: İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 89.

⁵⁹ Ahmet Ak, *Büyük Türk Alimi Maturidi ve Maturidilik* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019), 78; Ak, "İmam Mâtürîdî'nin Hayatı, Eserleri ve Görüşleri" *Uluğ Bir Çınar: İmam Mâtürîdî Uluslararası Sempozyumu Tebliğler Kitabı*, ed. Ahmet Kartal (İstanbul: Doğu Araştırmaları Yayınları, 2014), 142-151; Demir, *Mâtürîdî Kelam Ekolünde Mukallidin İmanı*, 94.

⁶⁰ Sönmez Kutlu, "Mâtürîdî'de İnsan ve Toplum Tasavvuru", *Mâtürîdî, Kayıp Aydınlanmanın İzinde*, ed. Şaban Ali Düzgün (Ankara: Otto Yayınları, 2020), 384.

7.2. Mâtürîdî'nin Mukallidin İmanını Geçerli Kabul Etmediğini Savunanlar

Akıl ve iman arasında güçlü bir ilişkinin olduğunu belirten Matûrîdî, mukallidin imanını meselesine bu açıdan yaklaşır. Daha önce geçtiği üzere onun marifetullah anlayışını açıklarken, fitratı gereği Allah inancına meyilli olan insanın buna uygun olarak istidlâl yoluyla Allah inancına ulaşabileceğini ifade ettiğini naklettik. Akıl-iman ilişkisinin zorunlu olduğunu belirten Matûrîdî, bu bağlamda iyiyi kötünden ayırt edebilen çocuğun dahi Allah'ı bilmesinin vacip olduğunu ifade eder.⁶¹

Mâtürîdî'nin 'mukallidin imanı' konusunda en çok tartışmaya neden olan görüşü, En'am suresinde geçen "Hâlâ (İnanmak için) kendilerine gökten meleklerin inmesini yahut bizzat Rabbinin ya da Rabbinden bazı işaretlerin gelmesini mi bekliyorlar? Rabbinin ayetlerinin geldiği gün daha önce inanmamış yahut inancı sayesinde bir iyilik yapmamış kimseye, iman etmesi fayda vermez. De ki: 'Gözetleyip bekleyin! Şüphesiz biz de bekliyoruz.'"⁶² âyeti hakkındaki yorumudur.

Mâtürîdî, Kur'an'ın, daha önce inanmadığı halde ölüm meleği geldiği zaman inandığını söyleyen kimsenin imanının kendisine fayda vermeyeceğini ifade ettiğini belirtir. Bu durumdaki kişinin, istidlâl yoluyla oluşan bilgiye dayanarak seçim yapmadan sadece azaptan korktuğu için inandığını söylemesinin Kur'an'a göre geçerli olmadığını ifade eder. Ona göre ye's ve be's halinde oluşan iman, istidlâle dayanmayan ve meşakkat sonucu oluşmayan iman olduğu için geçerli değildir. O, bu şekildeki imanını "içtihadı dayanmayan iman" olarak ifade eder ve Firavun'un imanını gibi korku üzerine var olan iman olduğunu belirtir. İmanı tasdik olarak kabul eden Mâtürîdî, tasdikini geçerli olabilmesi için kişinin, istidlâlde bulunarak iradesiyle

⁶¹ Sâbûnî, *el-Bidâye fî Usûli 'd-Dîn Tercümesi*, 168.

⁶² *Kur'an Yolu* (Erişim 25 Mart 2021), el-En'am, 6/158.

seçim yapması ve imanında şüpheye mahal bırakmayacak şekilde kesin bir kararlılığa sahip olması gerektiğini ancak ye's ve be's halinde inandığını söyleyen kimse için böyle bir durumun söz konusu olmadığını belirtir. Bu özellikleri taşımayan imana sahip olan kimsenin Kur'an'ın ifadesiyle imanından bir fayda görmeyeceğini açıklar.⁶³

Mâtürîdî, Âl-i İmrân suresinde geçen “Ey kitap ehli! Gerçeği görüp bildiğiniz halde, Allah'ın yolunu niçin eğri göstermeye yeltenerek, inananları Allah'ın yolundan çevirmeye çalışıyorsunuz? Allah yaptıklarınızdan habersiz değildir.”⁶⁴ âyetini yorumlarken Kitab ehlinin, dinlerinden vaz geçirmeye çalıştığı kimselerin mukallid olduğunu çünkü mukallidin imanının nazar ve istidlâle dayanmadığı için onu dininden vaz geçirmenin mümkün olabileceğini ancak Allah dilerse mukallidin imanını koruyabileceğini belirtir. Bunun yanı sıra iman nazar ve istidlâl sonucu oluşan kimseleri imanlarından vaz geçirmenin çok zor olduğunu belirtir.⁶⁵

Mâtürîdî'nin mukallidin iman ile ye's ve be's halinde inandığını söyleyen kimsenin imanının, nazar ve istidlâle dayanmadıkları için birbirine benzediğini ileri sürmesi aslında onun bu konuda farklı düşündüğünü gösterir. O, Mu'tezile gibi mukallidin imanının geçerli olmadığını ileri sürmez; ancak mukallid kimsenin meşakkate katlanmadığı için imanın sevabına erişemeyeceğini ve kendisini muarızlarına karşı savunamayacağı için de şüpheden uzak olamayacağını belirtir. Mukallid, her ne kadar tasdik ettiğini belirtse de istidlale dayanmadığı için tasdik mahiyet olarak gerçekleşmeyeceğini ifade eder. Ye's ve be's halinde iman ettiğini söyleyen kimseye iman onu azaptan koruyamadığı gibi mukallidin iman da kendisine bir fayda sağlamaz.

⁶³ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 5/264-270.

⁶⁴ *Kur'an Yolu* (Erişim 25 Mart 2021), Âl-i İmrân, 3/99.

⁶⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 2/374.

Mâtürîdî kelâmcılardan Ebü'l-Berekât en-Nesefî, (öl. 710/1310) mukallidin imanının geçerli olduğunu ancak istidlâli terk ettiği için büyük günah sahibi olduğunu ifade eder. Mukallidi bu günahından dolayı fasık olarak nitelendiren Ebü'l-Berekât en-Nesefî, onun hakkında Ehl-i Sünnet'in büyük günah işleyen kimse için ileri sürdüğü görüşün geçerli olduğunu yani Allah'ın dilerse onu bağışlayacağını, dilemezse de azap edeceğini belirtir.⁶⁶ Sa'düddîn et-Teftâzânî (öl. 792/1390) de genel olarak müteahhirîn kelâmcıların, istidlâli terk ettiği için günahkâr kabul ettikleri mukallidi, büyük günah işleyen kimse olarak gördüklerini ifade eder.⁶⁷

Ebü'l-Berekât en-Nesefî ve Eş'ârî kelamcı Sa'düddîn et-Teftâzânî'nin iman konusunda mukallid olan kimseyi 'büyük günah işleyen kimse' olarak ifade ettikleri gibi, Mâtürîdî'nin ifadelerinden de taklidî imanın kişiyi azaptan kurtaramayacağı dolayısıyla sahih olmadığı anlaşılabilir.

Yukarıda Nesefî'nin de En'am sûresi 158. âyet hakkındaki Mâtürîdî'nin yorumundan bu görüşün çıkartılabileceğini söylediği gibi günümüzde bazı kelamcılar⁶⁸ da Mâtürîdî'nin bu ve benzeri açıklamalarını referans göstererek onun mukallidin imanını geçerli kabul etmediğini ileri sürerler.

Mâtürîdî'ye göre mukallidin imanının geçerli olduğunu savunmanın, insan iradesini fiilleri için önemseyen, bilgiyi ilk defa

⁶⁶ Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî, *Şerhu'l-Umde fi Akaidi Ehli's-Sünne*, thk. Abdullah Muhammed Abdullah İsmail (Kahire: Mektebetü Ezheriyye li'-Türas, 2012), 385.

⁶⁷ Sa'düddîn Mesud b. Fahreddîn Ömer b. Burhaneddîn Abdullah el-Herevî el-Horasanî et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Mekasid*, thk. Abdurrahman Umeyre (Beyrut: Alemu'l-Kutub, 1998), 5/221.

⁶⁸ bk. Kemal Işık, *Mâtürîdî'nin Kelam Sisteminde İman, Allah ve Peygamberlik Anlayışı* (Ankara: Fütüvvet Yayınları, 1980), 61, Sönmez Kutlu, *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik* (Ankara: Otto yayınları, 2011), 55; Mustafa Bozkurt, "Mâtürîdî'de Hakikat, Taklid ve Tahkik Açısından İman", *Uluğ Bir Çınar: İmam Mâtürîdî: Uluslararası Sempozyumu Tebliğler Kitabı*, ed. Ahmet Kartal (İstanbul: Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2014), 405.

eserlerinde gündeme getiren, nazar ve istidlali imanın oluşumu için şart kabul eden Mâtürîdî paradigmasıyla çelişmek olduğunu belirtirler.⁶⁹

İman konusunda nazar ve istidlali terk eden mukallid kimse bu hal üzere devam ettiği sürece mürtebib-i kebire olarak adlandırıldığına göre dünyada ona İslamî hükümler uygulanır ancak iman hakkındaki hüküm ahirete irca edilir. Kanaatimizce Mâtürîdî, toplumu tekfir etmeyi İslam'ın ruhuna aykırı gördüğü için problemi irca yöntemiyle çözmeye çalışmıştır. Ehl-i kiblenin tekfir edilemeyeceğini savunan Ehl-i Sünnet'in görüşüne bağlı olan Mâtürîdî'ye göre mukallid asla tekfir edilmez ancak nazar ve istidlale dayanmayan iman kişiyi sorumluluktan da kurtarmaz. Onun bu konuda net olmayan görüşünün yine onun kelam sistematığına bakarak bu şekilde açıklığa kavuşturulabileceği kanaatindeyiz.

Sonuç

Mâtürîdî'nin, mukallidin imanını ölüm anında inandığını söyleyen kimsenin imanına benzetmesi onun bu meseleyi önemli bir problem alanı olarak düşündüğünü gösterir. Mâtürîdî, paradigmasına uymadığından mukallidi tekfir etmek yerine onu ye's ve be's anında inanan kimseye benzetir. Kanaatimizce bu ifade zımnen onun, mukallidin imanını geçerli kabul etmediği anlamına gelir. Çünkü Mâtürîdî'nin imanla ilgili olan bilgi, tasdik ve marifetullah kavramlarına yaklaşımı, onu mukallidin imanını problemlilik olarak nitelemesi sonucuna götürmektedir ki aksi halde o, paradigması içinde çelişkiye düşer. Mâtürîdî, aynı şekilde taklidî imana sahip olan kimsenin, tahkikî iman elde etmesi gerektiğini çünkü taklidî iman uzun süre koruyamayacağını, hasımlarına karşı inancını savunmayacağını ve bu nedenle şüpheden de kurtulamayacağını ifade eder. Ona göre nasıl ki ölüm anında iman ettiğini söyleyen kimsenin imanını bir fayda sağlamıyorsa yani onu azaptan kurtarmıyor ve

⁶⁹ Kutlu, "Mâtürîdî'de İnsan ve Toplum Tasavvuru", 384

Cennet'e girmesine vesile olamıyorsa mukallidin imanı da ahirette beklenen nimetlere erişme konusunda bir fayda sağlamayacaktır. Bu açıklama onun, arka planda mukallidin imanını geçerli kabul etmediğine işaret eder.

Mâtürîdî, büyük günah konusunda irca anlayışını benimsediğinden dolayı mukallidi tekfir etmeyerek bu konuda Mu'tezile'den ayrılır. Ayrıca o, toplumu tekfir etmenin evrensel bir din olan İslam ile bağdaşmayacağını ve Allah'ın iradesinin gerçekleşmemesi anlamına geleceğinden dolayı bundan kaçınır.

Mâtürîdî'yi mukallidin imanı hakkında bu kanaate götüren nedenlerden bir tanesi Kur'an'ın insanı, körü körüne taklid etmekten sakındırdığını ve aynı zamanda âlem üzerinde nazar ve istidlâlde bulunarak fitratında var olan marifetullahı ulaşmaya teşvik ettiğini ifade eder. Akide alanında taklidin hiçbir zaman mazur karşılanamayacağını ifade eden Mâtürîdî, nazar ve istidlâl ile Allah inancına ulaşmanın vacib olduğunu belirtir. İnsanın, fitri olan Allah inancını istidlâl yoluyla açığa çıkarmaması halinde Allah'ın verdiği akli kullanmadığından dolayı azaba uğrayacağını ifade eder. Onun, mukallidin istidlâl yoluyla marifetullahı ulaşmadığı için günahkâr olduğunu ileri sürmesi taklidi imanı büyük ölçüde problemlili olarak gördüğüne işaret eder; ancak buna rağmen mukallidi tekfir etmez.

Mâtürîdî, epistemolojisi gereği taklidi, bilgi metodu olarak kabul etmediği için onun akide alanında da geçerli bir metot olamayacağını belirtir. Mâtürîdî kelâmcılar, mukallidin "tasdik" ettiğini ileri sürerek taklidî imanın geçerli olduğunu iddia etmelerine karşı o, taklidî bilgiye dayalı tasdiğin mahiyet olarak gerçekleşmeyeceğini ifade eder. Bu durum onun mukallidin imanı hakkındaki problematikliğinin temelde epistemolojik olduğunu gösterir. Mâtürîdî'nin, Ehl-i Sünnet kelâmcıları arasında bilgiye ilk olarak eserlerinde yer veren kelâmcı olması onun akide alanında doğru ve kesin bilgiye ne kadar önem verdiğini gösterir. İman için bilgiyi önemli gören Mâtürîdî, taklidî

imanın doğru ve yeterli bilgiye dayanmadığını ileri sürerek onu ölüm anında inandığını söyleyen kimsenin imanına benzetir. Onun bu konudaki görüşünün Mâtürîdîliğin ortak görüşü içinde yeteri kadar dikkat çekmediği ve dolayısıyla anlaşılmadığı kanaatindeyiz. Aslında bizzat onun görüşü üzerinde durulacak olursa bu konuda Mâtürîdî paradigmayla uyuşmadığının görüleceğini söyleyebiliriz. Mâtürîdî'nin duruşu günümüz bilgi toplumu için ufuk açıcudur. İnanan insanın bilgiye ulaşarak kimsenin etkisi altında kalmadan özgür iradesiyle seçimini yapması ve taklitten kurtulması gerekir. Aksi halde mukallid kimse taassuptan kurtulamaz ve inanan birey olarak toplumun gerisinde kalır. Müslümanların ataletten ve donukluktan kurtulmaları, ancak bilgiye ulaşmaları sonucu taklidi yenerek düşünebilen bir toplum olmalarıyla mümkündür.

Kaynakça

- Ak, Ahmet. *Büyük Türk Alimi Maturidi ve Maturidilik*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019.
- Ak, Ahmet. "İmam Mâtürîdî'nin Hayatı, Eserleri ve Görüşleri". *Uluğ Bir Çınar: İmam Mâtürîdî Uluslararası Sempozyumu Tebliğler Kitabı*. ed. Ahmet Kartal. 1/142-152. İstanbul: Doğu Araştırmaları Yayınları, 2014.
- Bağdâdî, Ebu Mansur Abdulkahir b. Tahir b. Muhammed. *Usûlu'd-Dîn*. thk. Ahmed Şemsuddin. Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1. Basım, 2002.
- Bâkılânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî. *Temhidü'l-Evail ve Telhisü'd-Delail*. thk. İmadüddin Ahmed Haydar. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 3. Basım, 1986.
- Bozkurt, Mustafa, "Mâtürîdî'de Hakikat, Taklid ve Tahkik Açısından İman". *Uluğ Bir Çınar: İmam Mâtürîdî: Uluslararası Sempozyumu Tebliğler Kitabı*. ed. Ahmet Kartal. 1/405. İstanbul: Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2014.

- Ceylan, Ahmet. “İman ve Bilgi”. *Kelâmda Bilgi Problemi Sempozyumu Bildirileri*. ed. Orhan Koloğlu. 1/210. Bursa: Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2003.
- Debûsî, Ebu Zeyd Ubeydullah b. Muhammed b. Ömer b. İsa. *Takvîmu'l-Edille fi Usûli'l-Fıkf*. thk. Şeyh Halil Muhyiddin. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2001.
- Demir, Abdullah. *Matûrîdî Kelam Ekolünde Mukallidin İmanı*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- İbnu'l-Hazm, Ebü'l-Muğiyre Abdulvehhab b. Ahmed b. Abdurrahman b. Said. *el-İhkam fi Usuli'l-Ehkam*. thk. Şeyh Ahmet Şakir. 4 Cilt. Beyrut: Daru'l-Afaku'l-Cedîde, 2. Basım, 1983.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fadl Cemaluddin Muhammed b. Mükrim. *Lisânü'l-Arab*. 16 Cilt. Beyrut: Daru's-Sadr, 1. Basım, 2010.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbas Takiyüddin Ahmed b. Abdulhalim b. Mecdiddin Abdisselam. *Mecmûu'l-Fetâva*. thk. Muhammed b. Kasım. 35 Cilt. Medine: Mektebetu Melik Fahd, 2009.
- İsfahânî, Ebu'l Kasım Hüseyin b. Muhammed Rağîb. *el-Müfredât*. Beyrut: Mektebetu Nezzar Mustafa el-Bânî, ts.
- İşık, Kemal. *Mâtürîdî Kelâm Sisteminde İman, Allah ve Peygamberlik Anlayışı*. Ankara: Fütüvvet Yayınları, 1. Basım, 1980.
- Kadî, Ebü'l-Hasan Abdülcebbâr b. Ahmed. *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*. çev. İlyas Çelebi. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 1. Basım, 2013.
- Kadî, Ebü'l-Hasan Abdülcebbâr b. Ahmed. *Tenzihü'l-Kur'an ani'l-Metâin*. Beyrut: Darü'n-Nehdâ Hadisiyye, 1. Basım, ts.
- Kaya, Eyyüp Said. “Taklid”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39/461-465. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

-
- Keşşî, Muhtedî Ebû Şekûr Muhammed İbn-i ‘Abdusseyyid İbn-i Şuayb es-Salimî. *et-Temhîd fî Usûli’t-Tevhid*. Delhi: Faruki Matbaası, 1. Basım, 1982.
- Kur’an Yolu*. Erişim 5 Nisan 2021. <https://kuran.diyaret.gov.tr/>
- Kutlu, Sönmez. *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*. Ankara: Otto yayınları, 3. Basım, 2011.
- Kutlu, Sönmez. “Mâtürîdî’de İnsan ve Toplum Tasavvuru”. *Mâtürîdî, Kayıp Aydınlanmanın İzinde*. ed. Şaban Ali Düzgün. 384-385. Ankara: Otto Yayınları. 2020.
- Mâtürîdî, Ebu Mânsûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmud. *Kitâbu’t-Tevhîd*. thk. Fethullah Huleyf. İstanbul: TDV Yayınları, 1. Basım, 2002.
- Mâtürîdî, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud. *Kitâbu’t-Tevhîd Tercümesi*. çev. Bekir Topaloğlu. İstanbul: TDV Yayınları. 5. Basım, 2013.
- Mâtürîdî, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud. *Te’vilâtü’l-Kur’an*. thk. Bekir Topaloğlu - İbrahim Halil Kaçar. 18 Cilt. İstanbul: Mizan Yayınları, 1. Basım, 2008.
- Nesefî, Ebü’l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Şerhu’l-Umde fî Akaidi Ehli’s-Sünne*. thk. Abdullah Muhammed Abdullah İsmail. Kahire: Mektebetü Ezheriyye li’t-Türas, 1. Basım, 2012.
- Nesefî, Ebü’l-Muîn Meymûn b. Muhammed. *Tebseretü’l-Edille fî Usûli’d-Dîn*. thk. Hüseyin Atay. 2 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2004.
- Özcan, Hanifi. *Mâtürîdî’de Bilgi Problemi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 3. Basım, 2012.

- Sâbûnî, Ebû Muhammed Nûreddîn Ahmed b. Mahmud b. Ebubekr. *el-Bidâye fî Usûli'd-Dîn*. çev. Bekir Topaloğlu. İstanbul: İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 14. Basım, 2015.
- Sinanoğlu, Mustafa. "İman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/292. Ankara: TDV Yayınları, 2005.
- Şehzade, Muhyiddin Mehmed b. Mustafa. *Nazmu'l-Ferâid ve Cem'u'l-Fevâid*. Kahire: Matbaatu Edebiyye, 1. Basım, 1899.
- Şehristanî, Muhammed b. Abdulkerim b. Ahmed. *el-Milel ve'n-Nihâl*. thk. Muhammed Seyyid Geylani. 2 Cilt. Beyrut: Daru'l-Mearif, 2. Basım, 1992.
- Şener, Abdulkadir. "İslam Hukukunda İctihad ve Taklid Problemi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/1 (Ocak 1981), 375-384.
- Taylan, Necip. "Bilgi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6/159. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Tehânevî, Muhammed Ali. *Keşşâfu İstilhâti'l-Fünûn ve'l-Ulûm*. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetu Lübnan, 1. Basım, 1996.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mesud b. Fahreddîn Ömer b. Burhaneddîn Abdullah el-Herevî el-Horasanî. *Şerhu'l-Mekasid*. thk. Abdurrahman Umeyre. 5 Cilt. Beyrut: Âlemu'l-Kutub, 3. Basım, 1998.
- Uludağ, Süleyman. "Marifetullah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28/54-58. Ankara: TDV Yayınları, 2005.
- Ulutaş, Yasin. "Mâtürîdî'nin Kitâbü't-Tevhîd Adlı Eseri Bağlamında Muhammed İbn Şebîb el-Basrî'nin Kelâmî Görüşleri", *Bülent Ecevit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2020), 227-228. <https://doi.org/10.33460/beuifd.706733>